

les Balears, aquestes suposen un 9% (78 citacions), la majoria de les quals (60) són articles en revistes internacionals i estan escrites en anglès (67). Les temàtiques són principalment de caire arqueològic (24) i palinològic (26), sobretot centrades en el territori peninsular (un 73%). No hi ha cap citació, doncs, a revistes espanyoles com *Cuaternario* y *Geomorfología* o *Trabajos de Prehistoria* malgrat que tracten temes que haurien pogut interessar l'autor i són totes elles d'accés obert a través d'internet. Aquest fet, el qual no és cap cas aïllat, hauria de fer reflexionar tant a les revistes espanyoles com als investigadors britànics, ja que és inacceptable que avui dia es mantingui aquest biaix en el coneixement de la producció científica d'un territori.

Walsh aconsegueix en aquesta obra fer una bona compilació de dades ambientals per a la Mediterrània i relacionar-les amb el context arqueològic local. El que hauria culminat l'obra de forma superba hauria estat un capítol final de síntesi on es tractés la interacció entre tots els entorns estudiats prèviament i que es troben aglutinats en unitats geogràfiques concretes. Probablement per la manca d'aquesta visió més transversal, alguns dels grans temes de l'arqueologia que s'aborden al llibre, com el rol de les zones d'alta muntanya al llarg de la prehistòria, així com el grau d'impacte en l'entorn per part de les societats neolítiques, queden insuficientment resolts. Part del problema també rau en el fet de no incloure les macrorestes vegetals i les dades zooarqueològiques en el debat. També es troben a faltar citacions a treballs etnogràfics i antropològics que haurien pogut ajudar a fonamentar millor les argumentacions de caire social que realitza l'autor de manera dispersa al llarg del text. Tanmateix, Walsh aconsegueix discutir paradigmes llargament assumits per a la zona i dona claus per a la continuació de la recerca, especialment a petita escala, cosa de gran interès des d'una perspectiva local. Com s'ha esmentat, la síntesi efectuada per a la península Ibèrica és molt interessant però no és prou meticulosa com per no justificar un futur treball específic sobre la vessant mediterrània de la península Ibèrica i les Balears, especialment si aquest treball incorpora més dades arqueobotàniques i arqueozoològiques. Al cap i a la fi, una de les conclusions del llibre és que calen enfocaments locals per conèixer en detall uns processos que es construeixen des del profund coneixement de l'entorn immediat. Malgrat les mancances del llibre, aquesta era una obra necessària que compleix a bastament el seu propòsit, la integració de dades arqueològiques, geoarqueològiques i paleoambientals en contextos mediterranis.

Ferran Antolín

Integrative Prehistory and Archaeological Science (IPNA/IPAS)
 Universitat Basel.
 ferran.antolin@unibas.ch

Bibliografia

BERNABEU, J., AURA, J. E., BADAL, E. (1993). *Al Oeste del Edén: las primeras sociedades agrícolas en la Europa mediterránea*. Síntesis. Madrid.

GASSIOT, E., RODRÍGUEZ-ANTÓN, D., BURJACHS, F., ANTOLÍN, F., BALLESTEROS, A. (2012). Poblamiento, explotación y entorno natural de los estadios alpinos y subalpinos del Pirineo central durante la primera mitad del Holoceno. *Cuaternario y Geomorfología*, 26(3-4): 29-45.

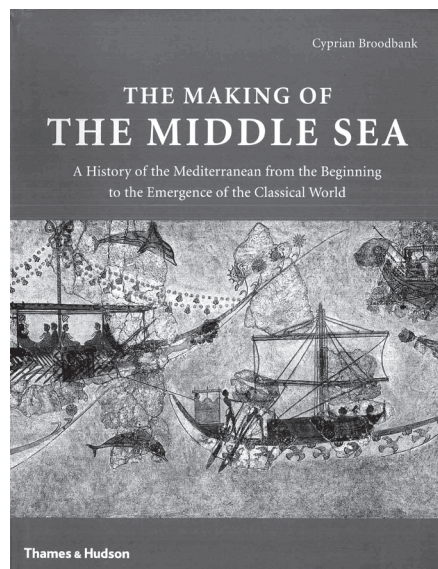
PICORNELL, L. (2012). *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en Mallorca y Menorca (Illes Balears): una aproximación desde la antracología*. Universitat de Barcelona. <<http://hdl.handle.net/2445/42648>>.

RODRÍGUEZ-ARIZA, M. O., MONTES, E. (2005). On the origin and domestication of *Olea europaea* L. (olive) in Andalucía, Spain, based on the biogeographical distribution of its finds. *Vegetation History and Archaeobotany*, 14: 551-561.

TERRAL, J.-F., ALONSO, N., BUXÓ, R., CHATTI, N., FABRE, L., FIORENTINO, G., MARINVAL, PH., PÉREZ JORDÀ, G., PRADAT, B., ROVIRA, N., ALIBERT, P. (2004). Historical biogeography of olive domestication (*Olea europaea* L.) as revealed by geometrical morphometry applied to biological and archaeological material. *Journal of Biogeography*, 31: 63-77.

TERRAL, J.-F., TABARD, E., BOUBY, L., IVORRA, S., PASTOR, T., FIGUEIRAL, I., PICO, S., CHEVANCE, J.-B., JUNG, C., FABRE, L., TARDY, C. COMPAN, M., BACILIERI, R., LACOMBE, T., THIS, P. (2010). Evolution and history of grapevine (*Vitis vinifera*) under domestication: new morphometric perspectives to understand seed domestication syndrome and reveal origins of ancient European cultivars. *Annals of Botany*, 105: 443-55.

Broodbank, C. (2013). *The Making of the Middle Sea. A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*. Thames and Hudson. Londres. Il. 387 B/N i 49 color. 672 pàgs. ISBN: 978-0-500-05176-4.

Per què durant el pleistocè el mar Mediterrani va ser una mena de barrera per a les poblacions que ocupaven les riberes europea i africana? Quina crucial relació hi ha entre els primers neolítics mediterranis i la navegació? Per què les societats calcolítiques del sud de la península Ibèrica no van desenvolupar sistemes de poder basats en institucions de palaus com a l'Egeu? Per què fins ben entrat el primer mil·lenni, i no abans, no va existir una connexió marítima que englobés tot el Mediterrani?

Aquestes preguntes, entre d'altres, adreça el magnífic llibre de Cyprian Broodbank *The Making of the Middle Sea*. Com el seu títol indica, l'autor pretén examinar la història del Mediterrani en el sentit de la seua formació cultural i social, des dels més remots començaments de l'ocupació humana —o inclús abans, ja que els milions d'anys d'història de la tectònica mediterrània tenen lloc també en aquestes pàgines— fins a, aproximadament, l'any 500 aC, quan l'autor reconeix l'efectiva integració de tots els vessants de la conca en modes de vida que anomena mediterranis —amb les diferències històriques entre unes zones i altres.

El llibre tracta la història d'aquesta integració, tot reconeixent les dinàmiques centrífugues i centrípètes que hi ha hagut, és a dir aquelles on el Mediterrani, o segments d'aquest mar, ha estat connector o més aviat separador. És la història, doncs, de la “mediterraneització” del Mediterrani (p. 53). I això ho fa des de dues propostes metodològiques radicals: una és l'abast geogràfic, tota la conca marítima amb les illes, penínsules i els territoris d'interior que l'envolten, sense excepció; i la segona és d'abast temporal, començant la narrativa des del paleolític. Un marc geogràfic i cronològic així permet a l'autor desplegar les dinàmiques dels trets històrics amb una perspectiva inusual.

El llibre està dividit en onze capítols. Els dos primers són introductoris i tracten de consideracions generals amb relació al desenvolupament dels temes principals al voltant dels quals giren les tesis de l'autor. El primer capítol és molt heterogeni però alhora ric en reflexions. Ofereix, d'entrada, una revisió dels treballs més rellevants que han tractat la Mediterrània com a unitat d'anàlisi, i després una petita síntesi de la història de l'arqueologia mediterrània i els principals avanços metodològics de les darreres dècades sobre cronologia i canvis climàtics, que ocupen un lloc destacat en la resta del llibre. Aquest capítol també inclou reflexions al voltant de la pràctica de l'arqueologia actualment i les dimensions polítiques que té.

El segon capítol tracta de la definició de l'àrea d'estudi, la mar Mediterrània, a través d'una anàlisi del clima, la vegetació i la topografia. Estudia especialment els corrents, els vents i les costes per avaluar i comparar els diferents graus d'estatus marítim de cada zona i els futurs vectors de contacte i mobilitat. També són destacades les comparacions amb altres zones del planeta amb les quals el Mediterrani comparteix característiques, sigui pel clima o per ser també “mars d'enmig” o “mars centrals”, per tractar d'esbrinar quins trets naturals defineixen i poden explicar la història particular d'aquesta àrea.

Des del capítol tres fins al deu hi trobem el nucli del llibre, amb cada capítol dedicat a un període històric, diferenciats per moments de canvi rellevants. D'entrada, l'autor rebutja explícitament les divisions tradicionals amb les quals estem acostumats a entendre la prehistòria mediterrània (paleolític, neolític, calcolític, bronze, ferro) i, en canvi, assenyala fites cronològiques per diferenciar-les, tot i que acaben corresponent, *grosso modo*, amb les anteriors. Així, el tercer i el quart capítol tracten del pleistocè, des de l'arribada dels primers homínids a la conca fins al començament de l'holocè. Hi troben protagonisme les relacions dels Neandertals i Sàpiens amb la Mediterrània, i una interessant comparació entre els vessants nord i sud de la conca, que varen seguir dinàmiques diferents durant mil·lennis.

Al capítol cinc s'hi aborden els primers cinc mil·lennis de l'holocè, és a dir, les societats mesolítiques i primers neolítics. Hi destaquen les primeres evidències inequívokes de navegació, sempre de curta distància però de gran transcendència històrica, ja que en gran part estan relacionades amb l'expansió dels modes de vida neolítics cap a l'occident mediterrani. Aquest fet duu l'autor a indagar no tant si es navegava, sinó qui ho feia, amb quines finalitats i quines conseqüències hi va haver. A partir d'aquest capítol les lògiques de l'espai mediterrani comencen a canviar i l'autor parla dels primers elements ben reconeguts del *Middle Sea*, d'un “mar d'enmig” (p. 156). Aquests elements es consoliden al període que va des de mitjan sisè fins a mitjan quart mil·lenni, objectiu del següent capítol, el sis. A partir del capítol set, que tracta, *grosso modo*, del període calcolític, l'autor escriu pàgines brillants connectant canvis climàtics —que no determinen per si mateixos els canvis històrics en el futur—, el sorgiment d'estratègies de risc i oportunitats, i la consolidació de desigualtats socials.

El capítol vuit s'endinsa en allò que tradicionalment coneixem com l'edat del bronze, englobant des del final del tercer mil·lenni fins al final del segon, una fase on les xarxes de contactes es van expandir i incrementar. S'hi analitzen les diferents societats amb l'èmfasi en aspectes com l'autoritat i el poder, que es van construir de maneres diverses a cada una d'elles. Els capítols nou i deu suposen, cronològicament parlant, el període que va des del 1300 fins al 500 aC, és a dir, el final de l'edat del bronze i els inicis de l'edat del ferro. Aquests dos capítols tenen parts que es fan reiteratives, ja que es tracten des de diferents períodes —l'expansió de les ciutats fenícies i el seu desenvolupament, per exemple, a occident— però això no és fruit sinó de la mateixa tesi de l'autor que pretén tractar cada element en el seu context. L'últim capítol, l'onze, gira al voltant dels temes principals que explora el llibre al llarg de desenes de mil·lennis: mobilitat i integració marítima, poder, societats aïllades i en contacte; i un conjunt de valuoses reflexions finals sobre els segles posteriors al 500 aC, que veuran sorgir poders imperials d'abast mediterrani —una novetat que arribarà només sota el domini romà.

El primer que cal dir és que estem davant d'una tasca gegantina que abraça tots els racons del Medi-

terrani, des del pleistocè fins al període clàssic, i on tots els especialistes podem trobar coses d'interès, des de canvis climàtics fins a la constitució del poder i les desigualtats. En la línia de les edicions de Thames and Hudson, el llibre està meravellosament il·lustrat, amb 349 figures en blanc i negre i 49 làmines de fotografies a tot color molt ben escollides.

L'obra està protagonitzada per l'estreta interrelació de persones i coses (Hodder 2012), per artefactes però també per animals i vegetals, per elements físics com la mar i les costes, i pel clima. Es planteja amb una forta base material, la qual cosa s'agraeix des del punt de vista d'un arqueòleg i es fa palès a les anàlisis que permeten explicar des dels palaus minoics fins als pastors nòmades, tot passant pels mercaders ugarítics o els caçadors del Natufià. Hi abunden també les reflexions històriques, algunes fetes de passada però molt sucoses, altres tractades més àmpliament, amb detalls de dades, analítiques, contextos i interpretacions. Tanmateix, l'autor tendeix a deixar les qüestions més candents de cada període prou obertes, tot exposant les dades, interpretacions i opinions formades als debats dels últims anys, encara que el millor és quan ell mateix obre noves perspectives a partir de les respostes que dona.

De vegades, hom sent la necessitat de continuar llegint o aprofundint en determinats aspectes, però això es pot fer accedint a les referències bibliogràfiques que proporciona. De fet, l'amplada de mires del treball té un evident reflex a la bibliografia del llibre, que és impressionant en volum i varietat de les obres consultades, des de les publicacions de major impacte de les últimes dècades fins a les síntesis regionals. Podem considerar *The Making of the Middle Sea* com un treball de referència —encara que seria injust que ho sigui només per aquest motiu—, on trobar-ne d'altres més específics per als lectors interessats a aprofundir aspectes concrets, períodes o regions. Tot i que la major part de la bibliografia està escrita en anglès, l'autor ha llegit i consultat referències en altres llengües mediterrànies, la qual cosa es nota positivament al llarg del llibre perquè aborda materials i contextos que, en altres síntesis d'aquest gran abast, estan silenciats en el millor dels casos, i en el pitjor són interpretats des d'una perillosa llunyania acadèmica, tant en el temps com en l'espai, sobretot pel que fa al Mediterrani central i occidental. No és aquest el cas, i, de fet, al primer capítol Broodbank aspira, amb ambició, que el llibre sigui una “història dels bàrbars” (p. 25), en el sentit d'una història d'aquelles altres cultures diferents de la grega i la romana. Tot i que l'autor s'esforça per integrar totes les regions al seu discurs, es fa evident un lleuger biaix documental cap als contextos del Mediterrani oriental, segurament per una tradició investigadora personal —de fet Broodbank s'ha dedicat a l'arqueologia de l'Egeu des de fa més de dues dècades. Tanmateix, estem davant d'una obra holística que adreça una prehistòria del Mediterrani total.

Com a element relacionat amb aquestes aspiracions cal destacar l'acurada atenció a la geografia de la conca, que l'autor demostra conèixer molt bé i que apareix recurrentment a les interpretacions històriques.

Aquest no és un aspecte menor perquè la geografia juga, per a Broodbank, un paper preponderant però sense arribar a ser determinant, ja que cal incorporar-hi la història (“there were few if any eternal central places even at a local level”; “few routes are really dictated by nature”, p. 67), una idea central també a l'obra d'I. Morris *Why the West Rules? – For Now* (2010). També en referència a la geografia, cal destacar els vuit mapes a doble pàgina que obren cada capítol, i on s'arreglen tots els llocs i jaciments tractats en cada període, i el mapa topogràfic de les p. 8-9, gràficament molt ben tractat, però on malauradament hi ha dues incorreccions: una és la ubicació de la conca del riu Vera, situat massa al nord, entre Múrcia i Alacant, i l'altra és la situació de Catalunya al sud del riu Ebre.

Però sens dubte l'autor troba a l'obra *The Corrupting Sea* de Horden i Purcell (2000) una font d'inspiració major, ja que hi desenvolupa la història de la formació del Mediterrani a través dels eixos de la fragmentació, de la connectivitat i de la incertesa, que ja van ser reconeguts com a denominadors clau de la vida mediterrània en aquest llibre (p. 19-20 i 595-600). Es fa palesa la importància de la connectivitat pel discurs històric que Broodbank en desenvolupa a les pàgines dedicades a la creixent integració en modes de vida mediterranis (p. 604), sobretot a partir del calcolític, i es veu com algunes zones passen d'estar d'esquena als circuits de contactes i mobilitat marítimes a esdevenir llocs d'innovació i espais centrals per a les comunicacions.

Molts han reflexionat sobre la utilitat del concepte del Mediterrani (Harris 2005, especialment Herzfeld 2005) o de la mobilitat i la connectivitat, i són aspectes que no es poden deixar de comentar en aquesta recensió perquè ofereixen elements de reflexió sobre l'anomenada —en l'àmbit acadèmic anglosaxó— “Arqueologia del Mediterrani” i la seua utilitat analítica. La visió de Broodbank no és teleològica, ni de lluny, i de fet emfatitza molt les continuïtats i les compara amb els canvis, graduals o de ruptura, però sembla que, de vegades, pot ser essencialista. A diferents parts es relata com el guanyador d'alguns conflictes i períodes de canvi va ser el mateix Mediterrani (p. 471), en el sentit de les pràctiques dinàmiques que es van anar integrant entre elles mateixes. Però qui fa el Mediterrani i qui no? Quins van ser els resultats traumàtics d'aquestes integracions, atès que hi ha àrees més mediterrànies que altres, és a dir més integrades que altres? Quins graus de mobilitat i connectivitat hi va haver realment durant la prehistòria del Mediterrani (p. 599)? Fins a quin punt estem sobrevalorant les evidències de mobilitat amb relació als canvis històrics observats és també una qüestió per al debat.

Per acabar, vull destacar dos aspectes del llibre que mereixen reflexió a banda. El primer és l'expressió rebuig a utilitzar denominadors ètnics per referir-se a les persones que varen protagonitzar els relats històrics que ens presenta, i posar en canvi l'accent en la geografia. El segon és la desaparició quasi absoluta al discurs de l'adjectiu *colonial* i del nom *colònia* —de fet, la paraula hi apareix només reco-

llida a dues pàgines a l'índex. En canvi, l'autor ens presenta magistralment un continuu de casos de mobilitat i migració en el marc d'intensos episodis d'activitat marítima precedents. Com es pregunta el mateix Broodbank (p. 524), com deuríem anomenar un lloc com Pitecusa? I la gent que hi vivia? La resposta tal vegada rau a canviar la pregunta perquè potser ni els descriptors ètnics ni paraules com *colònia* descriuen bé les realitats de molts dels episodis tractats (Osborne 2008).

En resum, estem davant un llibre on trobaran interès tant estudiants que vulguin introduir-se en l'arqueologia de totes les regions del Mediterrani, com especialistes de diferents formacions i tradicions. Interessarà tant a aquells que emfatitzen els aspectes relacionats amb la connectivitat, la mobilitat, la fluïdesa i les integracions en xarxes de contacte, com a altres que subratllen les conseqüències més dramàtiques dels contactes, o les relacions de poder, l'autoritat, així com els guanyadors i perdedors de les societats que varen protagonitzar la formació del mar d'enmig.

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

Servei d'Investigació Prehistòrica,
Museu de Prehistòria de València
jaime.vivesferrandiz@dival.es

Bibliografia

HARRIS, W. V. (ed.) (2005). *Rethinking the Mediterranean*. Oxford University Press. Oxford.

HERZFELD, M. (2005). Practical mediterraneanism: excuses from everything, from epistemology to eating. A: W. V. HARRIS (ed.). *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press. Oxford: 45-63.

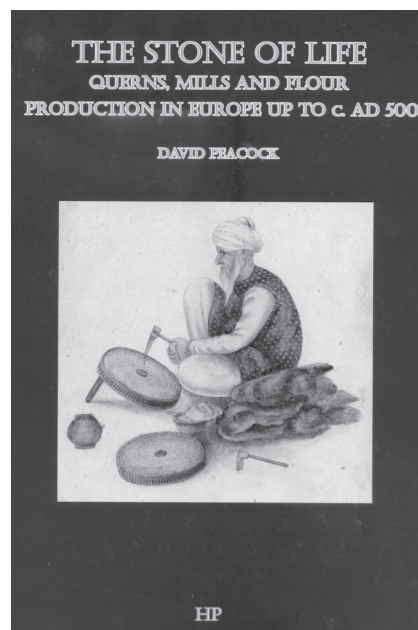
HODDER, I. (2012). *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Wiley-Blackwell. Nova York.

HORDEN, P., PURCELL, N. (2000). *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Blackwell. Oxford i Malden.

MORRIS, I. (2010). *Why the West Rules? – For Now: The Patterns of History, and What they Reveal about the Future*. Profile. Londres.

OSBORNE, R. (2008). Colonial Cancer. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 21.2: 281-284.

Peacock, D. (2013). *The stone of life. Querns, mills and flour production in Europe up to c. AD 500*. Southampton Monographs in Archaeology New Series, 1. The Highfield Press Southampton, Regne Unit. 220 pàgines. 100 figures. ISBN: 978-0-9926336-0-8.

L'obra de síntesi de David Peacock forma part de la nova efervescència que l'estudi dels molins està vivint a Europa i que ja s'ha comentat a la introducció del Dossier d'aquest volum, dedicat precisament als molins i la mòlta al Mediterrani occidental. L'autor, degà de la recerca sobre aquest tema, és també un dels responsables d'aquest auge, essent coorganitzador d'algunes de les trobades realitzades els darrers anys, com la de Roma (2009) o la d'Almeria (2014). És professor emèrit d'arqueologia a la Universitat de Southampton, geòleg de formació, i ha tingut una llarga trajectòria centrada bàsicament en l'anàlisi de la ceràmica clàssica i dels molins, principalment d'època romana però també d'altres èpoques, a Anglaterra, a la Mediterrània i també al mar Negre. Aquests estudis inclouen moleres clau com la d'Orvieto a Umbria, la de Mulargia a Sardenya o la de Lordsworth a West Sussex.

Des dels anys vuitanta les seves publicacions són nombroses, però al llibre que ressenyem fa per primer cop una síntesi sobre els molins que es van utilitzar a Europa fins al 500 d.n.e. De fet, les síntesis sobre aquesta temàtica són molt escasses tot i l'antiguitat de les primeres publicacions, principalment l'obra de R. Bennett i J. Elton, *History of corn milling*, publicada en dos volums, el primer *Hand-stones, slave and cattle mills* el 1898, i el segon *Watermills and windmills*, el 1899, a Londres (Simpkin, Marshall and Company Ltd.). A mitjan segle xx dues obres són crucials, en 1952 la de J. Storck i W. D. Teague, *Flour for man's bread. A History of milling*, publicada a Minneapolis (University of Minnesota Press), i el 1958 la de L. A. Moritz, *Grain mills and flour in Classical Antiquity*, a